

ارزیابی و مقایسه تطبیقی بر شکل‌گیری تنوع کالبدی در بقاع متبرکه شهر اصفهان

حامد حیاتی^۱، محمد حسین شکرشاد*^۲

۱۴۰۲/۰۶/۰۵

تاریخ دریافت مقاله :

۱۴۰۲/۱۲/۲۰

تاریخ پذیرش مقاله :

چکیده

بیان مساله: تنوع کالبدی و نحوه سازماندهی فضا دو عامل شخصیت بخشی در گونه‌های مختلف معماری به حساب می‌آید. بررسی تغییرات در دو شاخصه ذکر شده، می‌تواند روشی برای فهم و شکل‌گیری کالبد معماری باشد. در نتیجه مقایسه شیوه‌های معماری در دوره‌های مختلف را می‌توان در سنجش این دو شاخصه، تأثیرگذار یافت. این موضوع در شهری مثل اصفهان که دارای بافت تاریخی است، حائز اهمیت می‌باشد.

سوال تحقیق: این پژوهش با مطالعه در همین بستر، به دنبال پاسخی برای پرسش‌های مطرح شده می‌باشد. این پرسش‌ها عبارتند از: مولفه‌های تأثیرگذار بر شکل‌گیری کالبدی کدامند؟ تنوع کالبد معماری در بقاع دوره‌های سلجوقی، ایلخانی، تیموری و صفوی در شهر اصفهان، نمایانگر تغییر در چه مولفه‌هایی است؟

اهداف تحقیق: هدف پژوهش شناسایی عوامل موثر بر تنوع در بقاع متبرکه شهر اصفهان است، که با مقایسه تطبیقی میان چهار دوره تاریخی سلجوقی، ایلخانی، تیموری و صفوی صورت می‌گیرد.

روش تحقیق: این پژوهش با روش تحلیلی-تاریخی و مورد کاوی، به مقایسه تطبیقی مولفه‌های تنوع در بقاع متبرکه شهر اصفهان در چهار دوره تاریخی ذکر شده پرداخته است. جامعه نمونه شامل شش بقعه: امامزاده اسماعیل، امامزاده جعفر، بقعه شهشهان، امامزاده شاهزید، بقعه بابارکن‌الدین و بقعه عمو عبدالله می‌باشد.

مهم‌ترین یافته‌ها و نتیجه‌گیری تحقیق: مقایسه تطبیقی و تحلیلی مولفه‌های تنوع در بقاع دوره‌های سلجوقی، ایلخانی، تیموری و صفوی در شهر اصفهان، گویای آن است که تنوع کالبدی در بقاع این چهار دوره، با یکدیگر تفاوت داشته و شباهت‌ها در استفاده از الگوهای هندسی در دو دسته‌بندی دوره‌ی سلجوقی و تیموری در مقابل دو دوره‌ی ایلخانی و صفوی می‌باشد.

کلمات کلیدی: تنوع کالبدی، بقاع اصفهان، فضای معماری، هندسه

۱- استادیار گروه معماری، دانشگاه قم، قم، ایران. hamedhayaty@yahoo.com

۲- دانشجوی کارشناسی ارشد معماری اسلامی، دانشگاه قم، قم، ایران. shekarshad90m.h@gmail.com

۱- مقدمه

معماری منعکس‌کننده عقاید و ارزش‌ها در هر فرهنگ است. به همین خاطر معماری یک جامعه می‌تواند آینه‌ی تمام‌نمای پارادایم فرهنگی آن جامعه باشد (رضائی‌نیا، ۱۳۹۶، ۱۲۶؛ شاهچراغی و بند‌آباد، ۱۳۹۵، ۲۷۹). متأسفانه آنچه که در معماری معاصر شاهد آن هستیم، بی‌توجهی به سازماندهی و کالبد‌بناها است. تجربه تنوع فضاهای مختلف دلالت بر ویژگی‌های محیطی داشته که متأثر از فرم، فعالیت‌ها، عملکرد و تامین نیازهای انسانی می‌باشد (کوپایی و همکاران، ۱۳۹۵، ۴۲). هویت شهرها برگرفته از فرهنگ مردم آنهاست عوامل فرهنگی همچون اعتقادات مذهبی مردم، باعث به وجود آمدن توسعه و نظم دهی به ساختار شهرها بوده (راپوپورت، ۱۹۸۷) یکی از این بناهای حائز اهمیت، بناهای مذهبی، از جمله بناهای بقاع متبرکه به دلیل ارتباط درونی با فرهنگ، ادب و آیین‌های اجتماعی عامه مردم از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است.

بقاع متبرکه با حفظ کارکردهای فرهنگی خود می‌توانند محرک و حافظ ارزش‌های اسلامی شده و به ارتقای معنویت انسانی کمک نموده و به خاطر معماری منحصر به فرد خود، باعث افزایش گردشگری مذهبی گردند (اثنی‌اعشران و تقی‌پور، ۱۳۹۶، ۷۶) همچنین مقابر متبرکه علاوه بر داشتن مرکزیت در شاکله اصلی شهرهای ایرانی، امکان برپایی رویدادها و حیات فرهنگی اجتماعی شهروندان در مناسبت‌ها و ایام خاص هستند (پیرنیا، ۱۳۸۴) در این بین اصفهان به خاطر قدمت و موقعیت خاص جغرافیایی و داشتن زمین‌های حاصلخیز، همواره مورد توجه زمامداران ایران بوده است (ریبی و همکاران، ۱۳۹۷، ۱۳۳-۱۳۱). معماری شهر اصفهان که نگین معماری دوران اسلامی به خصوص در زمان صفوی که این شهر به عنوان پایتخت اعلام گردید و در

پی‌رسمی شدن مذهب شیعه، مامن بسیاری از سادات و علویان بوده، که این شهر را به عنوان ماوای امن خود برگزیدند و سرانجام نیز در این شهر به دیدار حق شتافتند (شاطری و اسدی، ۱۳۹۳). در این دوره، از نظر کمیت و کیفیت معماری، مقابر زیارتگاهی بر مقابر غیر مذهبی ارجحیت دارند (اسکویی و جمالی، ۱۳۹۸، ۳۷) از این رو هدف این پژوهش سنجش و مقایسه تطبیقی مفاهیم موثر بر شکل‌گیری تنوع کالبدی در معماری بقاع متبرکه شهر اصفهان به عنوان یک مسئله برای پاسخ به چستی الگوی معماری این بقاع و همچنین تفاوت‌ها و شباهت‌های کالبدی معماری آرامگاهی در دوره‌های سلجوقی، ایلخانی، تیموری و صفوی می‌باشد.

۲- پرسش‌های تحقیق

- مولفه‌های تاثیرگذار بر شکل‌گیری کالبد معماری بقاع شهر اصفهان کدامند؟
- تنوع کالبد معماری در بقاع دوره‌های سلجوقی، ایلخانی، تیموری و صفوی در شهر اصفهان، نمایانگر تغییر در چه مولفه‌های است؟

۳- فرضیه تحقیق

شاخص‌های موثر بر شکل‌گیری بقاع، که برگرفته از فرهنگ و شرایط زمانی هر دوره می‌باشد، دارای مولفه‌های متنوع ویژه‌ای بوده، که در معماری هر دوره دیده می‌شود.

۴- پیشینه تحقیق

از جمله پژوهش‌ها و منابعی که به بقاع متبرکه پرداخته‌اند، می‌توان به پژوهش؛ تبیین ابعاد و راهبردهای ارتقای معنویت در شهرهای زیارتی با تاکید بر بقاع متبرکه (مولائی، ۱۴۰۰) که به بازشناسی جایگاه بقاع متبرکه در معنویت شهرهای زیارتی پرداخته. پژوهشی دیگر با عنوان: تاثیر مذهب شیعه و اهل سنت بر شکل‌گیری مقابر دوره ایلخانی (خیرجوسادات و همکاران،

۱۳۹۶) با مطالعه معماری آرامگاهی در این دوره، دیدگاه‌ها و تجلی هر دو مذهب در این بناها را مورد بررسی قرار داده‌اند. عنوانی دیگر از مطالعه‌های صورت گرفته: تزئین‌های معماری در بارگاه و بقاع متبرکه امام زادگان مبتنی بر نقوش اسلامی (زمرشیدی و حبیب‌آباد، ۱۳۹۵) که به اهمیت و نقش معنوی امام زادگان و در نتیجه توجه مردم به آن، معماری خاص، تزئین‌های مفصل و بازسازی پیاپی بقاع امام زادگان مورد مطالعه قرار گرفته است. پژوهش: گونه شناسی بقاع متبرکه لاهیجان (خاکپور، ۱۳۹۲) با توجه به معماری شهر گیلان به دلایل اقلیمی و همچنین با در نظر گرفتن این نکته که معماری آرامگاهی، ویژگی‌های رفتاری معماری مسکونی را ندارد، شکل کالبد بنا را تابعی از عملکرد آن در تطابق با اقلیم می‌داند. همین رویکرد را با مطالعه موردی بقاع تاریخی شهرستان شوشتر با عنوان: گونه‌شناسی و بررسی تطبیقی معماری بقاع متبرکه دوره اسلامی (حیاتی و گمراوی، ۱۴۰۰) با هدف گونه بندی و مقایسه تطبیقی بقاع تاریخی شهر شوشتر مورد بررسی قرار داده‌اند. مبانی معماری مقابر امامزادگان در ایران (مسعودی اصل و همکاران، ۱۳۹۷) عنوان پژوهشی است که به واکاوی و اهمیت جایگاه مبانی معماری مقابر متبرکه مذهبی در معماری ایرانی-اسلامی و شناخت اشتراکات آنها به صورت مفهومی و بصری در جهت استفاده از این اصول در معماری یادمانی دوران معاصر می‌گردد. مطالعه‌ی با عنوان گونه شناسی معماری آرامگاهی در دوره اشکانی (صبحانی و رضایی نیا، ۱۴۰۰) که به بررسی و شناخت سبک و گونه شناسی معماری آرامگاهی در دوره اشکانی و تداوم سنت‌های فرهنگی و هنری در ساخت بناهای آرامگاهی می‌پردازد. همچنین به طور موردی بروی بقاع متبرکه شهر اصفهان مطالعاتی صورت گرفته، از جمله: شناسایی عوامل فرهنگی موثر بر مدیریت کار آمد بقاع متبرکه در شهر اصفهان (اثنی عشران و تقی پور ۱۳۹۶) نتایج این تحقیق حاکی از آن

است که بین نمرات مولفه‌های فرهنگی بر حسب سن، تفاوت معناداری وجود ندارد ولی بر حسب تحصیلات و جنس تفاوت معناداری وجود دارد و این مولفه‌ها در جهت مدیریت کارآمد این بقاع کاراست. مطالعه‌ی دیگر با عنوان: گونه شناسی کالبدی - فضایی آرامگاه‌های مذهبی صفوی اصفهان (اسکویی و جمالی، ۱۳۹۸) به شناخت، مدون سازی و دسته بندی ویژگی‌های کالبدی-فضایی پرداخته است. بررسی ارزش‌های زیباشناسی براساس رابطه صورت و معنا در دیوار نگاره‌های مذهبی عامیانه بناهای مذهبی عصر قاجار (یوزباشی و همکاران، ۱۴۰۰) به موضوع ارزش‌های زیباشناسی دیوارنگاره‌های بناهای مذهبی در جهت فهم صریح این آثار در محتوای آن می‌پردازد. پژوهشی دیگر با عنوان: ارزیابی تغییرات کالبدی فضایی آرامگاه‌های ایلخانی و صفوی اصفهان، گامی در شناخت الگوی پیشرفت معماری اسلامی-ایرانی (اسکویی و جمالی، ۱۳۹۹) آنها به بررسی و شناخت ویژگی‌های کالبدی-فضایی متکی بر اصول معماری ایرانی-اسلامی آرامگاه‌های مذهبی ایلخانی و صفوی اصفهان و مقایسه تحلیلی این دو دوره با یکدیگر را مورد مطالعه قرار می‌دهند. با عنایت به موارد ذکر شده و مقایسه آنها در می‌یابیم که مطالعات صورت گرفته تنها به معرفی بناها از جنبه‌های مدیریتی، تزئینات و گونه شناسی و دسته بندی این بناها در مقام یک بنای تاریخی بسنده کرده و تاکنون مطالعاتی در خصوص تحلیل و مقایسه تطبیقی سازماندهی فضایی بقاع متبرکه شهر اصفهان صورت نگرفته و جنبه نوآوری پژوهش در این نکته نهفته است که با بررسی مبانی نظری و تکیه بر روش‌های گردآوری اطلاعات، توصیف جامعی از تنوع مولفه‌های سازنده در بقاع متبرکه شهر اصفهان ارائه گردد. بر اساس مطالعات مربوط به پیشینه تحقیق مرتبط با موضوع، در جدول ذیل ابعاد و شاخص‌های تنوع در ساختار کالبدی و معماری ارائه گردیده است.

جدول ۱- ابعاد و شاخص‌های پژوهش (با اقتباس از منابع مرتبط)

منبع	متغیر	شاخص و معیار	
غفوریان (۱۳۹۹)، الکساندر (۱۳۷۶)، معاریان (۱۳۸۴)، هیلن براند (۱۳۸۰)، وثیق (۱۴۰۰)، حیاتی (۱۳۹۸)	تناسبات، شفافیت، الگوهای هندسی، فضای پر و خالی	هندسه	مولفه‌های سنجش
	عملکرد فضایی، تنوع عرصه‌ها، انعطاف‌پذیری	روابط فضایی	تنوع کالبدی

برپایی مراسم و تکریم قبور از عادت‌های مسحیت و یهود بود (گرابار، ۱۷:۱۳۷۵). اما در همین دوران زمانی و به مرور و با توجه به در امان ماندن قبور سرداران جنگی از باد و باران، ساخت سایبان بروی قبور جایز شد و بعد از مدتی قبور یاران پیامبر با استفاده از چادر و چوب پوشانیده شد که به قبور سایبانی معروف گردید (مسعودی اصل و همکاران ۱۳۹۷: ۶). همانطور که اشاره گردید در ابتدای ورود اسلام به ایران، بنای آرامگاهی قابل اعتنایی در ایران بر جای نمانده و شاید بتوان از نمونه‌های اولیه آرامگاه سازی در ایران، آرامگاه هارون الرشید در خراسان را به شمار آورد (غروی، ۱۳۷۶: ۹۹). از الگوهای ساخت بقاع می‌توان به معماری چهار تاقی به عنوان شالوده‌ی معماری ایرانی که در این دوران نقش بسزایی در مقبره سازی از خود به جای گذاشته اشاره کرد، این الگو یکی از مهمترین الگوهای معماری مذهبی در ایران بوده، که بعد از ورود اسلام، برای مدتی، حضورش در معماری ایران، کم فروغ گردید (سلطانزاده، ۱۳۶۲). پژوهشگران از نظر ساختار شکلی و فرمی مقابر را به دو دسته برجی شکل و چهار گوش گنبددار تقسیم بندی می‌کنند (هیلن براند، ۱۳۷۷: ۳۴۳-۳۴۲). آثار به جای مانده در ابتدای دوره‌ی اسلامی به الگوی چهار گوش گنبددار نمایان شد و پس از آن در دوران سلجوقی

۵- روش تحقیق

این پژوهش به لحاظ معرفت‌شناسی در پارادایم تفسیری یا برساختی (ساختارگرایی)، به لحاظ جهت‌گیری نظری، به لحاظ رویکرد (شیوه استدلال) تطبیقی، به لحاظ نوع داده‌ها، کیفی و کمی (ترکیبی)، به لحاظ نوع نتایج توصیفی-تحلیلی. به لحاظ رهیافت تاریخی-تفسیری است که به شیوه تحلیل گونه شناختی و با شیوه گردآوری داده کتابخانه‌ای (اسنادی) و با ابزار نقشه-خوانی، سند خوانی و فیش برداری انجام شده است. بدین روش که نمونه‌های هر دوره به میزان تنوع فضایی هر الگو در هر دوره معرفی شده‌اند. این سنجش مولفه‌ها از منظر تنوع کالبدی به دو دسته؛ (روابط و چیدمان فضا و هندسه) تقسیم‌بندی و در هر دوره مورد مقایسه‌ی تطبیقی قرار می‌گیرد.

۶- مبانی نظری:

۶-۱ تاریخچه و معماری بقاع در ایران

بعد از دوره ساسانی و اوایل ورود اسلام به ایران بناهای آرامگاهی خاصی را به خاطر مذموم شمردن مراسم یادبود و تدفین از سوی مسلمانان نمی‌توان دید، زیرا که

فرعی، حیاط‌هاتی همجوار با یکدیگر و باغ‌های گسترده می‌باشد (هلین براند، ۱۳۸۷: ۲۹۴). امکان توجه به مسائل فضای از موضوعاتی است که برای معمار در افزایش مقیاس اینگونه بناها دارای اهمیت بیشتر می‌باشد (هلین براند، ۱۳۸۰: ۴۸۴).

۳-۶ تنوع و کالبد معماری بقاع

تنوع‌پذیری قابلیت فراهم آوردن استفاده‌های مختلف از فضا است که با دو متغیر فضا و زمان سر و کار دارد و فضاهای معماری بناها را برای عملکردهای مختلف در یک زمان و حتی زمان‌های مختلف مهیای استفاده می‌نماید (غفوریان، ۱۳۹۹، ۴). تنوع‌پذیری اساسی‌ترین و موثرترین راه دست یافتن به انعطاف‌پذیری در طرح معماری ابنیه ایرانی بوده است. دلیل آن قابلیت تعویض کارکرد فضا در طول زمان است. علاوه بر این، چون این رویکرد به فضای باز وسیع یا روش‌های جدید سازه نیاز نداشت و نظام‌های سنتی ساختمانی به خوبی با آن هماهنگ می‌شد، به آسانی با زندگی روزمره مردم قابل تطبیق بود (آشوری، ۱۳۸۸، ۲۵). میراث ابنیه ایرانی از تنوع و کثرت بیشتری نسبت به سایر گونه‌های معماری برخوردار است (حریری، ۱۳۹۸، ۱۳۰). میرمیران درباره تنوع و گونه‌گونی در میراث فرهنگی ایران معتقد است: « هویت تاریخی - کالبدی - فرهنگی متبلور در معماری و کالبد شهرهای تاریخی ایران آشکارترین، بزرگترین و واجد تنوع و گونه‌گونی بسیار در بین سایر جنبه‌های فرهنگ و هویت ملی است. عمق این وجه ممیز هویتی جامعه ایران، آنگاه بیشتر نمود می‌یابد که واکاوی گردد در بین تمدن‌های کهن تنها ایران است که از گذشته قبل از تاریخ تا اوایل قرن حاضر علی‌رغم همه افت و خیزهایی که جامعه به خود دیده؛ سنت معماری و شهرسازی آن تداوم و نوزایی داشته است (میرمیران، ۱۳۸۳). همچنین از نظر پوپ معماری ایران شش هزار سال پیوستگی دارد و تنوع در عین وحدت یکی از

ساخت آرامگاه‌های برجی بر چهار گوش گنبد دار ارجحیت یافت، اما بعد از این دوره مجدداً مقابر چهار گوش گنبددار به عنوان شیوه‌ی اصلی در ساخت مقابر مطرح گردید (هلین براند ۱۳۷۷: ۴۲-۶۶). در عصر ایلخانی شاهد نوعی تحول به مثابه عظمت و گسترش هستیم و یکی از این نمونه‌های منحصر بفرد گنبد سلطانیه در زنجان می‌باشد (برتون، ۱۳۷۷: ۹۵). در اکثر مقابر دوران تیموری مقابر چهار گوش گنبددار به ابعاد کوچک بنا شده و به طور معمول، تاکید آن بر یک جنبه‌ی بنا، همچون گردن گنبد یا پیش‌تاق یا هردوی آن‌ها می‌باشد (هلین براند، ۱۳۷۷: ۳۵۹).

۲-۶ بقعه و تاریخچه آن در شهرستان اصفهان

روند ساخت مقابر در شهر اصفهان در ابتدای دوران اسلامی از دوره سلجوقی تا دوران صفوی نیز ادامه داشت. اما پس از اینکه اصفهان در دوره صفوی به عنوان پایتخت ایران انتخاب گردید، زمینه مهاجرت تعدادی زیادی از دانشمندان، هنرمندان، شعرا، فلاسفه، صنعتگران و شخصیت‌های مذهبی فراهم گردید و با حضور این افراد در اصفهان، عظمت و شکوهی دو چندان به این شهر بخشید (ربیعی و همکاران، ۱۳۹۷: ۱۳۷). شاه عباس اول که سنگ بنای حکومت صفوی را نهاد، یکی از پادشاهانی است که به معماری و شهرسازی، علاقه وافری داشت (پوپ، ۱۳۹۳: ۲۴۹؛ آیت‌اللهی، ۱۳۸۰: ۲۷۴). به دلیل برپایی حکومت شیعی در دوران صفوی و انتخاب اصفهان به عنوان پایتخت حکومتی، این شهر بیش از پیش مورد توجه قرار گرفت و فضای لازم برای ادامه ساخت و احداث بقاع فراهم گردید، البته که تا پیش از این دوره اینگونه فضاها در معماری شهر اصفهان قابل اهمیت بوده اما به لحاظ کمی و کیفی معماری، مقابر زیارتگاهی در این دوره رجحان دارند (اسکویی و جمالی، ۱۳۹۸: ۳۷). عمده مقابر زیارتگاهی در این دوره بسیار بزرگ و دارای بناهای

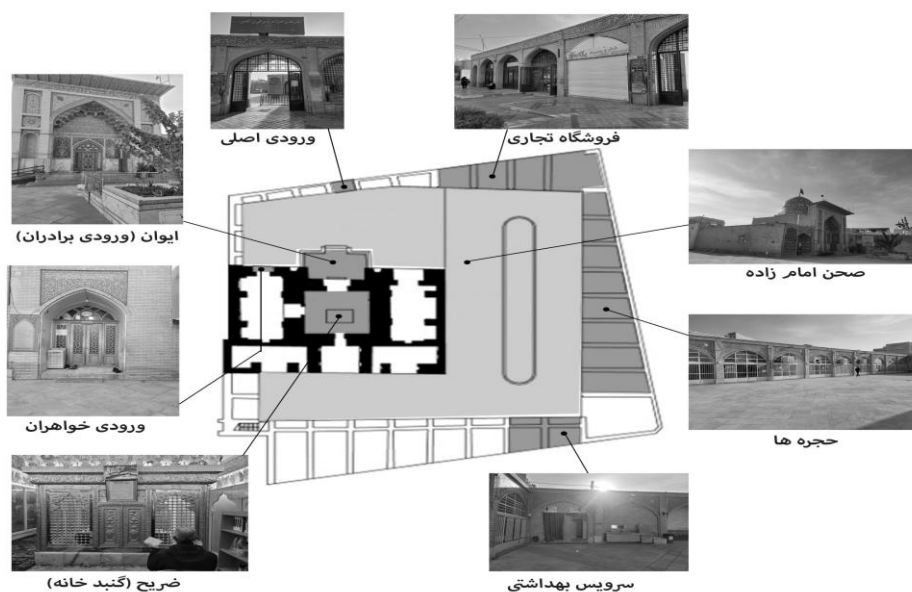
ادراک آنان از فضای خانه تمامی این تنوع‌ها را شامل شده و می‌توانند آن را بیان و به توصیف درآوردند (حائری، ۱۳۸۸، ۸۷). تنوع‌پذیری می‌تواند از طریق طراحی نقشه با ساختار هندسی منظم، دسترسی آسان و خوانا به تجهیزات مسکن و یا از طریق تنظیم اندازه اتاق‌ها به دست آید. مهم‌ترین خواص تنوع‌پذیری فضایی عبارتند از: قابلیت دسترسی آسان و خوانا به اتاق‌ها، تلفیق کارکردها در یک فضا و تقلیل اتلاف در فضاهای ارتباطی، استفاده مفید از فضای دسترسی، بگونه‌ای که تبدیل کارکردها را میسر سازد، پیروی نماهای ساختمان از الگوی عام شکل‌یابی خانه (شاهپوند، ۱۴۰۱، ۱۴). ویژگی‌های کالبدی در معماری به عنوان یک سازماندهی از کالبدها با سایر هنرهای تجسمی قابل تمایز است (کارمونا و همکاران، ۱۳۸۱: ۹۹). با بررسی آرامگاه‌های متقدم و مقایسه آن با آرامگاه‌های متأخر درمی‌یابیم که در این قسم از بناها، هرگز به گونه‌ی منظم، از سه بعد استفاده نشده است و در برخی موارد، تندیس‌گونی بناها بر سایر ویژگی‌های آنها غالب بوده است (هلین براند، ۱۳۸۰: ۴۸۵-۴۸۴). فرم مقابر برجی شکل با گنبدی‌های مخروطی که پیش‌تر رایج بود، با بناهای گنبد داری که بر پهنای بنا و ارتفاع آن تأکید داشت، تعویض گردید. بر همین اساس، هندسه چهار ضلعی و یا هشت ضلعی، هندسه غالب بر این بناها شد و فضاهای داخلی بنا بر خلاف گذشته، وسیع‌تر گردید. محراب بخشی از عناصر کلی این بناها گردید و در برخی موارد حیاط و باغ‌های نیز به آنها الحاق گردید (هلین براند، ۱۳۸۰: ۴۷۹). استفاده از الگوی چهار گوش گنبد دار، بر خلاف برج مقبره‌ها، که دچار نوعی بن بست‌سازهای بودند و الویت آن برای ارائه تزئینات پرکاربرد، استفاده می‌شدند، در حالی که امکانی را برای تزئینات فراهم می‌آوردند، تجربه فضاسازی را هم ترغیب می‌کرد و به این ترتیب بود که در معماری آرامگاهی، نقش بارزتری به آن‌ها داده شد (هلین براند، ۱۳۸۷: ۲۹۰). الگوی پلان مرکزی،

شناسه‌های معماری ایران است (طهماسبی، ۱۳۸۶، ۵۶). طبق گفته الکساندر «تنوع چاشنی زندگی نیست؛ بلکه محتوا و اصل است» (چرمایف و الکساندر، ۱۳۷۶، ۸۶). تنوع در کالبد بناهای معماری ریشه در یگانگی و تکثر هویت‌های گروه‌ها و جوامع انسانی دارد. در واقع اهمیت تنوع در میراث فرهنگی به عنوان منبع تبادل نوآوری و خلاقیت مانند ارزش تنوع زیستی برای طبیعت است (اعلامیه جهانی تنوع فرهنگی یونسکو، ۱۳۹۰). دفاع از تنوع و گوناگونی و نقد همگون‌سازی در میراث فرهنگی به عنوان جنبه‌ای اساسی در رشد بشر و تداوم تاریخی در برخی منشورهای بین‌المللی تأکید و در اسناد معاصر مرمت و حفاظت شهری، توجه به «تنوع» و «تکثر» فرهنگی و تأکید بر ابعاد گوناگون میراث فرهنگی از راهبردهای اساسی است (لطفی، ۱۳۹۰، ۲۲۸). در جهانی که به طور فزاینده در معرض فشارهای جهانی‌سازی و همگون‌سازی است؛ تبیین مولفه‌های تنوع‌پذیری در میراث معماری، در وضوح بخشیدن به حافظه جمعی بشریت نقش به‌سزایی خواهد داشت. همچنین بر خلاف امروز در گذشته، معماران ایرانی همه تلاششان دستیابی به یک «نقشه برتر» نبوده است؛ بلکه نقشه یا شکل برتر یکی از ابزار آن‌ها برای ابراز پیام‌های دنیای معماران بوده است. دنیای معمار ایرانی پر از معانی بوده و او این معانی را در ابعاد مختلف بنا نشان داده است که این مسئله زمینه اصلی تنوع‌آفرینی در میراث مسکونی را موجب شده است (معماریان، ۱۳۸۴، ۱۰۹). سازمان فضایی در طرح و معماری ابنیه ایرانی خصوصاً در خانه‌های تاریخی، تنوع فضایی گسترده‌ای را برای ساکنانش عرضه می‌کند و مشوق تجربه‌ها و فعالیت‌های متنوع است و ابعاد هر فعالیت به ظاهر ساده را با این ارائه تنوع فضایی افزایش می‌دهد. این تنوع فضایی که از طریق تنوع در میزان محصوریت فضاها، کیفیت نور و حضور جریان هوا ایجاد می‌شود ساکنان این خانه‌ها را نسبت به کیفیات فضایی حساس کرده است. چنانکه

جانمایی اندام‌های بقعه امامزاده شاهزید اصفهان شامل ورودی، حجره‌ها، ایوان، صحن، گنبدخانه و... پرداخته شده است.

شکل کامل خود را در قالب هشت ضلعی گنبد دار یافت. این الگوی مرکزی می‌توانست با نیازهای کانون مرکزی بقعه، که معمولاً با ضریح تجهیز می‌شد، به خوبی هماهنگ گردد و میدان مناسبی جهت طواف و تدابیر فضای و معمارانه باقی بگذارد. وجه تمایز دیگر این الگو با برج مقبره‌ها، اهمیت فضای داخلی نسبت به فضای بیرون بود (همان: ۲۸۱-۲۸۰). در شکل ۱ به معرفی و

شکل ۱- معرفی فضاهای بقعه امامزاده شاهزید (مأخذ: نگارنده)

تحولات آن ضروری است (فکوهی و غزنویان، ۱۳۹۲، ۳۰). تقسیمات فضایی شکل گرفته در فضای داخلی بناها خصوصاً در خانه بصورت عمومی و خصوصی تعریف می‌شود. بنابراین هر چه فضا عمومی‌تر باشد قابلیت تنوع فعالیت‌ها در آن افزایش می‌یابد و هر چه فضا خصوصی‌تر باشد الگوهای فعالیتی کمتری شکل می‌گیرد. بنابراین بر اساس عمومی یا خصوصی بودن فضا می‌توان تنوع پذیری و در نتیجه انعطاف‌پذیری را تحلیل نمود. لذا تعریف صحیح قلمروها و تشخیص عملکردها به منظور انجام فعالیت‌های مورد نظر ضروری است.

۳-۶-۱ ابزار تحلیل تنوع پذیری در معماری بناها

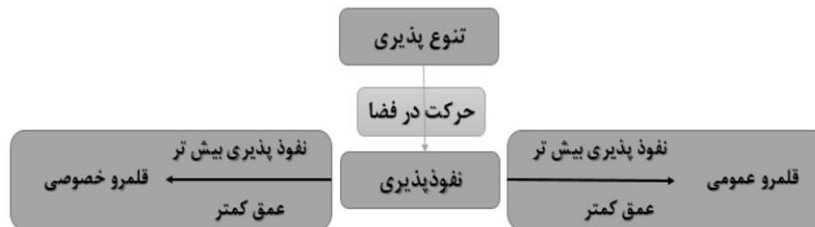
فضای منعطف مجموعه‌ای از قابلیت‌ها در فضا است که بر اساس روابط فضایی و رابطه‌ی عرصه‌های فضایی با یکدیگر می‌توان قابلیت‌های متفاوتی را برای آن تعیین کرد. فضای مناسب برای کاربران خود نیازهایی را برآورده می‌سازد که یکی از آن‌ها سلسله مراتب قلمرویی است (حریری، ۱۳۹۷، ۱۳۲). ایجاد قلمروهای داخل بناها که در گذشته براساس سلسله مراتب اجتماعی و تفکیک جنسیتی بوده است، در حال تحول است و توجه به

تنوع پذیری را می‌توان براساس کالبد معماری که شامل اندازه و ابعاد، فرم هندسی، درجه شفافیت، مقیاس، تناسبات، روابط چیدمان، بافت و تزیینات است، سنجید. بدین معنی که با افزایش دسترسی بصری و کاهش نفوذ پذیری در یک فضا تنوع‌پذیری بالا می‌رود (غفوریان، ۱۳۹۹، ۵).

نمودار ۱- دیاگرام رابطه تنوع پذیری و چند عملکردی بودن فضا

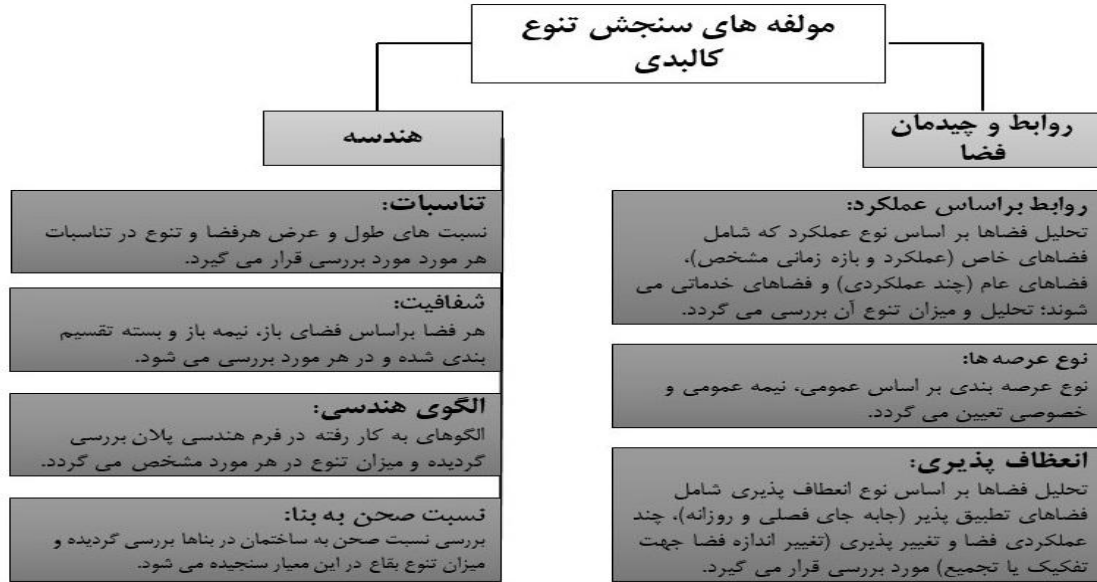
نمودار ۲- نقش حرکت در فضا بر تنوع پذیری

۴-۶ مدل تحلیل داده

روابط بر اساس عملکرد، نوع عرصه‌ها و انعطاف‌پذیری می‌باشد. همچنین مولفه‌ی هندسه شامل؛ تناسبات، شفافیت، الگوی هندسی و نسبت صحن به بنا می‌باشد. این مولفه‌ها طبق شکل ۲، به عنوان ابزار تحلیل داده-های موردهای مطالعاتی به کار گرفته شده است.

اطلاعات بدست آمده در این بخش بر اساس پیشینه مطالعاتی و آزمون داده‌ها به دست آمده و معیارهای مورد مطالعاتی مورد نظر پژوهشگران می‌باشد. مولفه‌های موجود در این مدل (شکل ۲) در دو بخش روابط و چیدمان فضا و هندسه مطرح شده که هرکدام شامل جزئیات خرد است. مولفه‌ی روابط و چیدمان فضاها؛

نمودار ۳- مولفه های سنجش میزان تنوع کالبدی در بقاع شهر اصفهان (مأخذ: نگارنده)

به بقاع می باشد. فضاهای خاص مکان های ویژه برای استفاده کنندگان خصوصی شامل؛ حجره ها، فروشگاه ها تجاری و فرهنگی و بخش مراقبت ها می باشد. فضاهای خدماتی فضاهای می باشد در بازه های زمانی کوتاه و به ملزومات خاص مورد استفاده قرار می گیرد. این فضاها شامل انبار و سرویس های بهداشتی می باشد. در جدول ۱ این معیارها مورد تقسیم بندی و مقایسه تطبیقی قرار می گیرد.

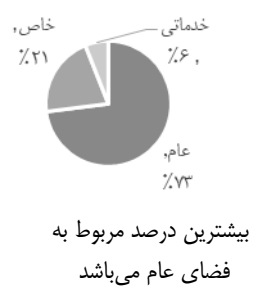
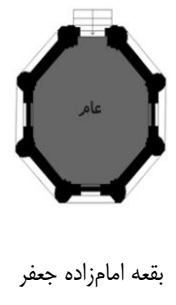
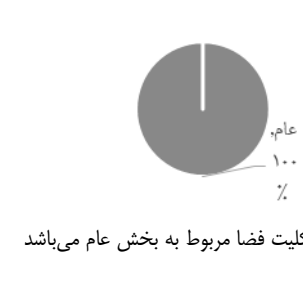
۷- مقایسه تطبیقی و بررسی یافته های پژوهش

در اینجا به مقایسه و بررسی یافته های پژوهش از طریق مولفه های ذکر شده می پردازیم.

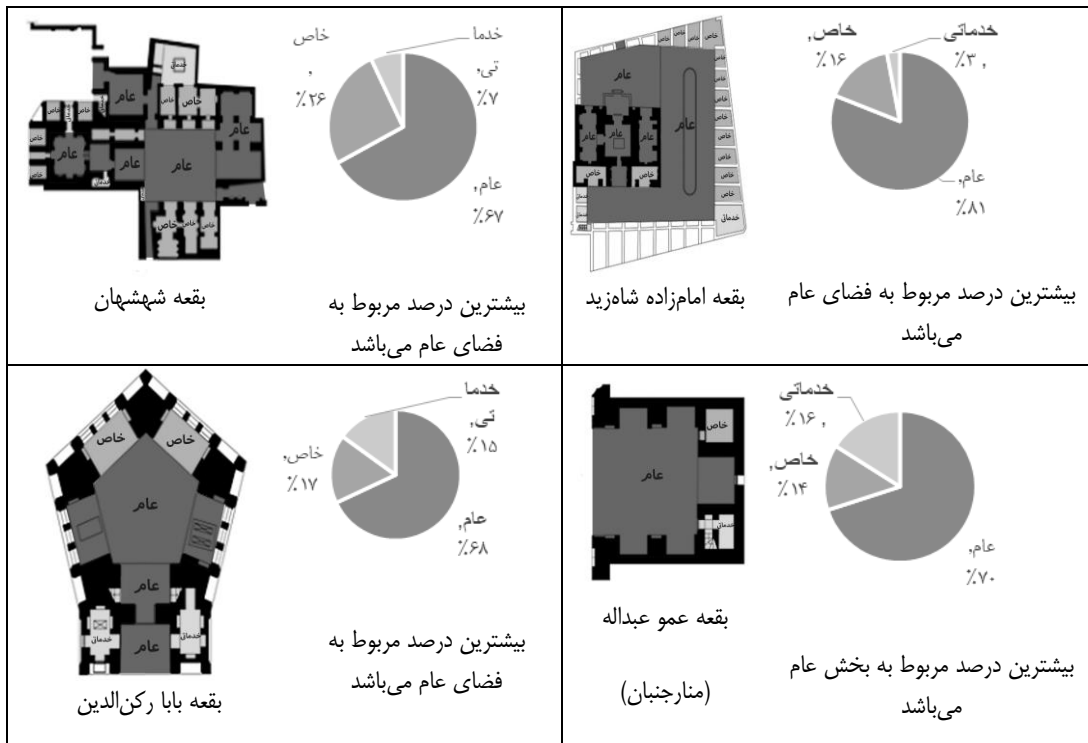
۱-۷ روابط براساس عملکرد

فضاها در روابط فضای به سه بخش؛ عام، خاص و خدماتی تقسیم می شوند (هابر و همکاران، ۱۹۸۸). فضای عام مکانی برای استفاده عموم مراجعه کنندگان

جدول ۲- تقسیم بندی و مقایسه تطبیقی روابط فضایی براساس نوع عملکرد در بقاع شهر اصفهان

الگوهای بقاع	میزان تنوع مولفه	الگوهای بقاع	میزان تنوع مولفه
 <p>بقعه امامزاده اسماعیل</p>	 <p>بیشترین درصد مربوط به فضای عام می باشد</p>	 <p>بقعه امامزاده جعفر</p>	 <p>کلیت فضا مربوط به بخش عام می باشد</p>

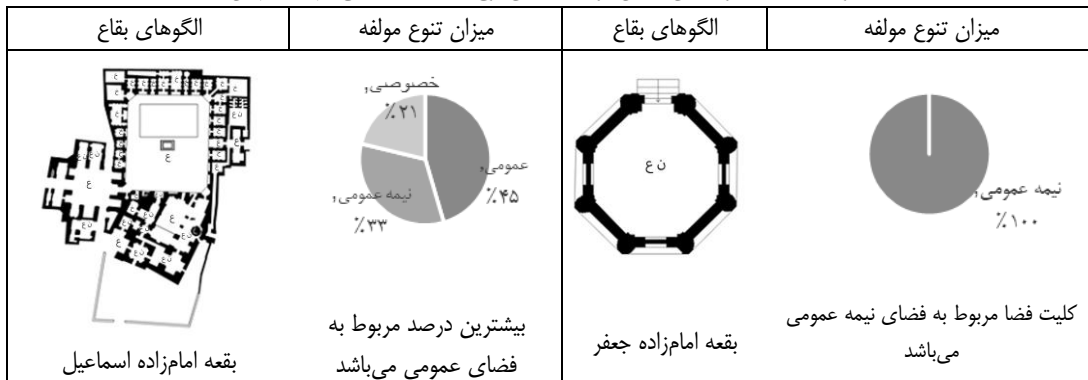

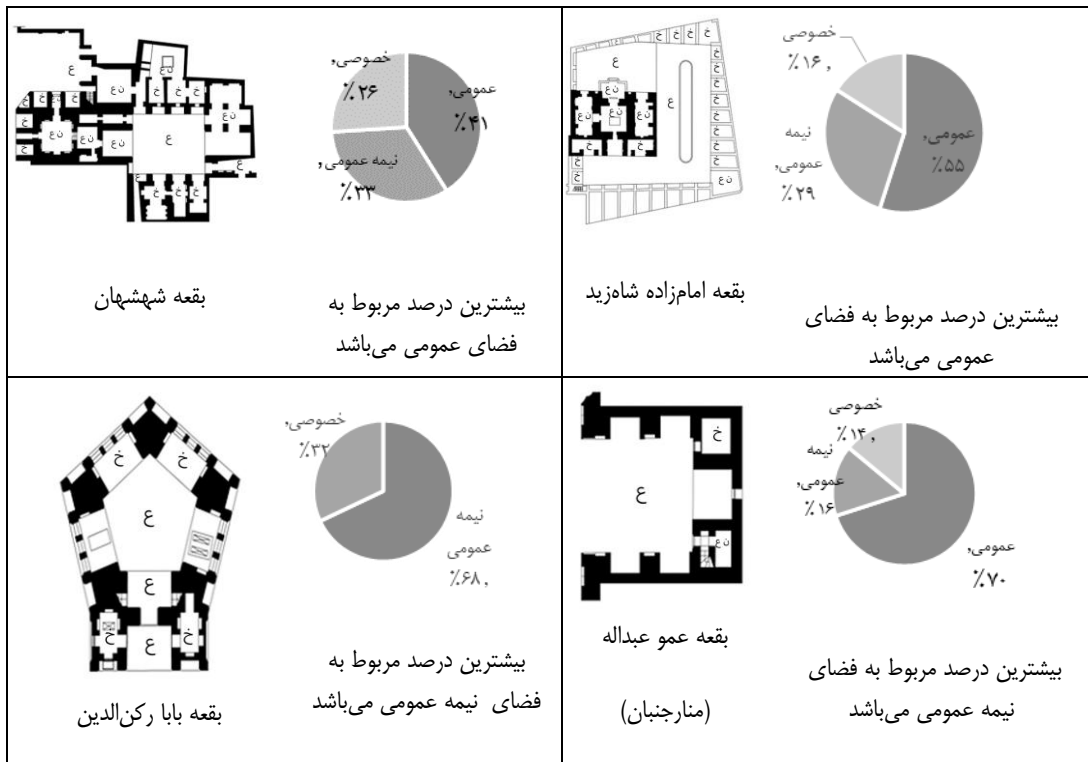
۲-۷ نوع عرصه‌ها

گنبدخانه، رواق، ایوان و سرویس بهداشتی می‌باشد. همچنین فضای خصوصی مکانی است که حریم آن در بالاترین سطح اهمیت قرار دارد. این فضاها شامل حجره‌ها، پستوها و انباری می‌باشد. در جدول ۲ نشان می‌دهد که فضاها در بقاع شهر اصفهان به لحاظ نوع عرصه بندی عمومی، نیمه عمومی و خصوصی با تغییرات اندکی همراه است.

روابط فضای بر اساس نوع عرصه بندی به فضاهای عمومی، نیمه عمومی و خصوصی تقسیم‌بندی می‌شود (لیبب زاده و همکاران، ۱۳۹۵، ۲۸؛ حیدری و همکاران، ۱۳۹۷، ۵۶). فضای عمومی به مکان‌های اطلاق می‌شود که میزان حریم آنها در کمترین سطح خود بوده و امکان دسترسی به آنها نسبت به فضاهای دیگر فراهم می‌باشد. این فضاها شامل ورودی، دالان، هشتی و صحن می‌باشد. فضای نیمه عمومی، فضای مابین فضاهای عمومی و خصوصی می‌باشد و شامل شبستان،

جدول ۳- مقایسه و بررسی میزان روابط فضایی نوع عرصه‌ها در بقاع شهر اصفهان

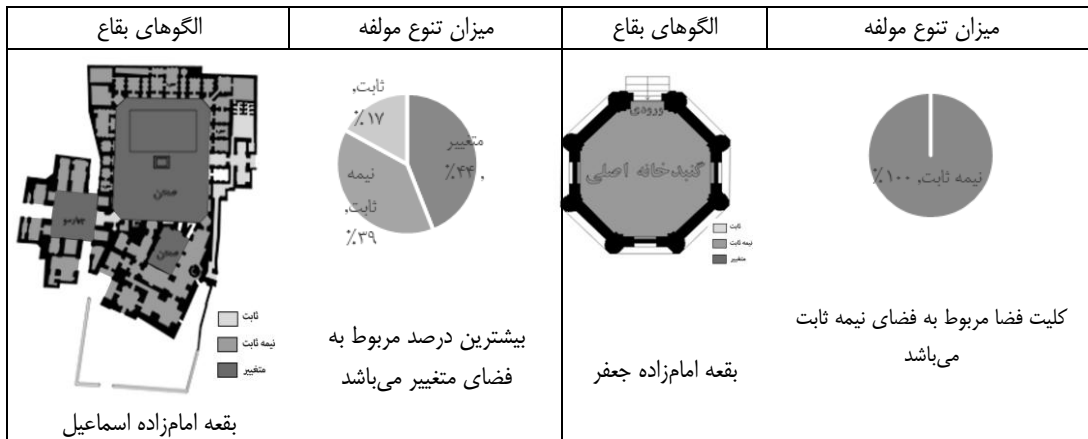

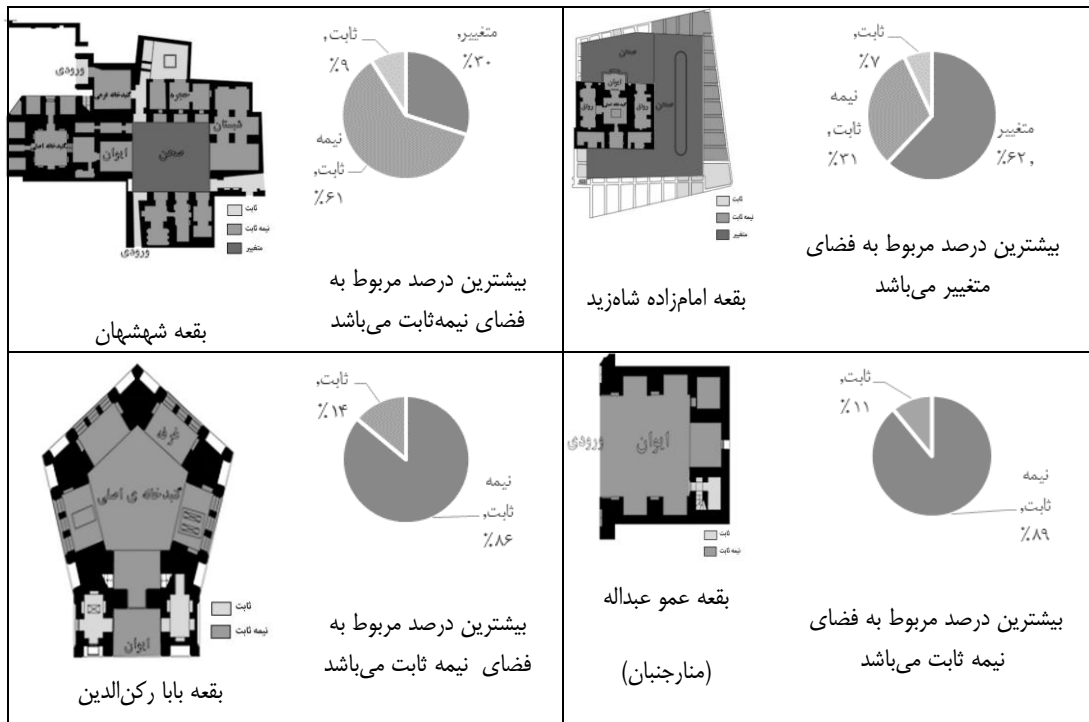
3-7 انعطاف‌پذیری

انعطاف‌پذیری فضاها بسته به تناسبات و کاربرد آن مورد سنجش قرار می‌گیرد. انعطاف‌پذیری در معماری به معنی تطبیق‌پذیری و تغییر است. به همین خاطر فضاهای چند عملکردی در بناها نوعی زمینه‌ی انعطاف‌پذیری را مهیا می‌کند. فضاهای بنا براساس انعطاف‌پذیری به سه بخش

ثابت، نیمه‌ثابت و متغیر تقسیم‌بندی می‌شود. جدول ۳ نشان می‌دهد اکثر فضا مربوط به بخش نیمه‌ثابت در انعطاف‌پذیری بقاع شهر اصفهان می‌باشد.

جدول ۴- بررسی و مقایسه انعطاف‌پذیری در بقاع شهر اصفهان

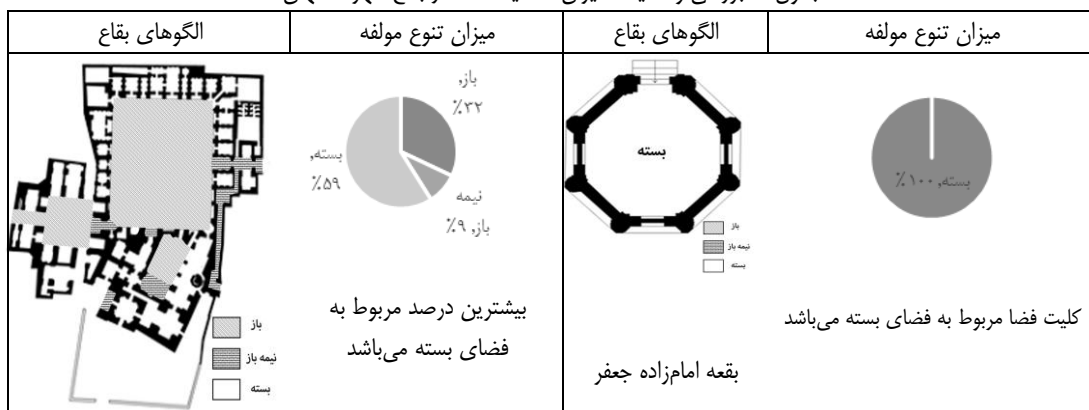

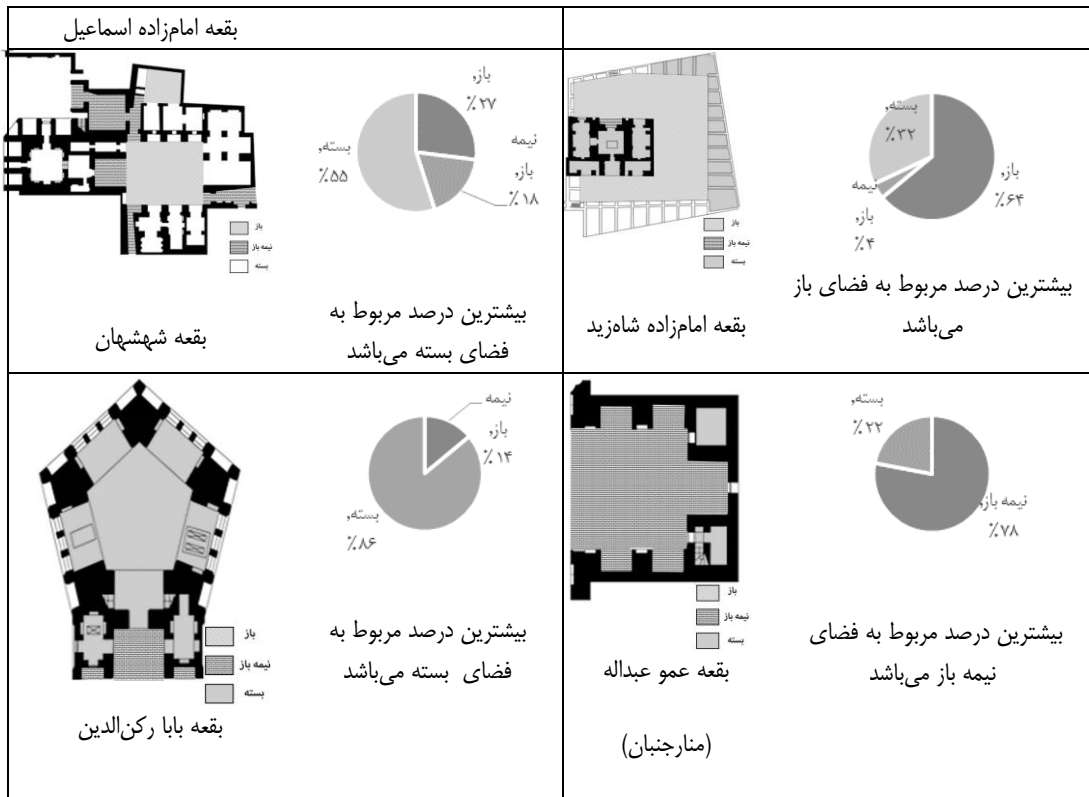
۵-۷ شفافیت

غیره است. فضای بسته در بقاع شامل شبستان‌ها، حجره‌ها، انبارها و نظایر آن، می‌باشد. در جدول ۵ نشان می‌دهد نیمی از بقاع شهر اصفهان (الگوهای بدون صحن) میزان شفافیت فضا به دو بخش نیمه باز و بسته خلاصه می‌شود، اما در نیمی دیگر این میزان به طور محسوسی قابل ملاحظه است.

ارتباط بین داخل و خارج، مسیر دید و میزان گشایش بر شفافیت فضا تأثیر گذار است (سعادت وهمکاران، ۱۳۹۶، ۸۲). براساس میزان بسته و باز بودن بنا، می‌توان شفافیت جداره‌ها را تعریف کرد. انواع شفافیت در بقاع شهر اصفهان باعث ایجاد فضای باز، نیمه‌باز و بسته شده که از نمونه‌های فضای باز، صحن و پشت‌بام بوده و فضاهای نیمه‌باز شامل ورودی، دالان (راهرو)، ایوان و

جدول ۵- بررسی و مقایسه میزان شفافیت فضا در بقاع شهر اصفهان

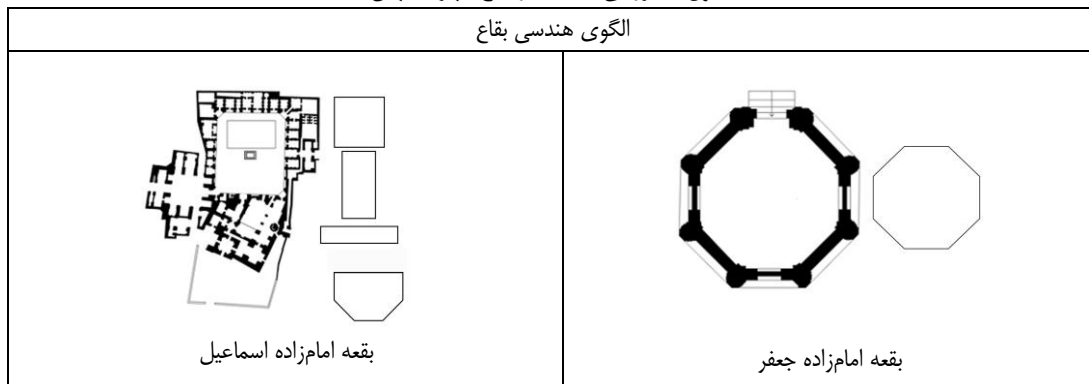

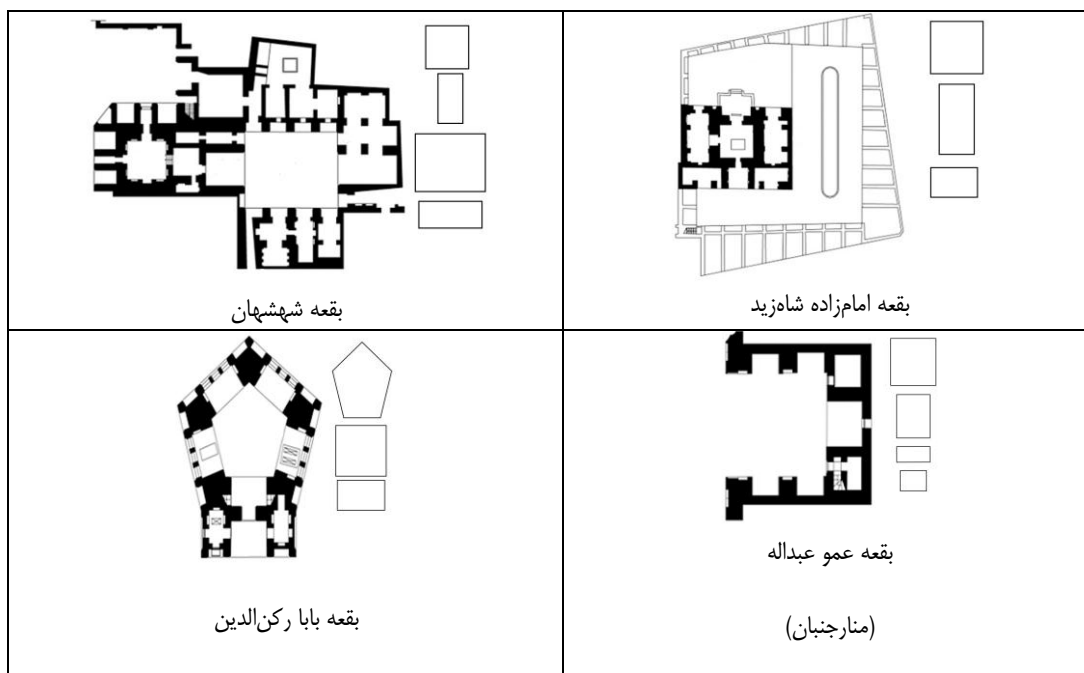
۶-۷ الگوی هندسی

هندسه‌های پدیدآمده در فضاهای پیرامون صحن با اشکال مربع و مستطیل بوده و بقاع فاقد صحن بر اساس هندسه‌های مرکز محور پیروی می‌کند.

الگوی هندسی در بقاع براساس هندسه و بافت شهری غالب بناهای پیرامون هر بنا تعریف می‌شود. همچنین در بقاع شهر اصفهان عمدتاً دو نوع هندسه پدید آمده است.

جدول ۶- بررسی هندسه در بقاع شهر اصفهان

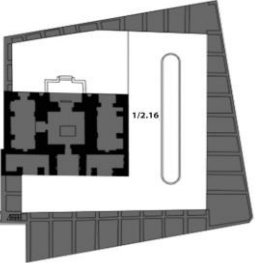

۷-۷ نسبت صحن به بنا

بقاع براساس نیاز و استفاده‌های مذهبی و تعاملات اجتماعی در نظر گرفته می‌شد و محل قرارگیری آن، باعث تولید هندسه، میزان شفافیت فضا و غیره بوده است. در جدول ۷ نسبت صحن بنا مورد بررسی قرار گرفته است. عدد اول مربوط به میزان فضای صحن و عدد دوم نشان‌دهنده میزان فضای بنا می‌باشد.

در موارد بررسی شده ۳ الگوی امامزاده جعفر، بابارکن الدین و عمو عبدالله فاقد صحن می‌باشد و در این بخش مورد بررسی قرار نگرفته است. اما جانمایی صحن در سه الگوی دیگر؛ امامزاده اسماعیل، بقعه شهشهان و امامزاده شاهزید عامل اصلی شکل‌دهنده به چگونگی استقرار فضاهای اصلی و فرعی در این بناها است. صحن در این

جدول ۷- بررسی نسبت صحن به بنا در بقاع شهر اصفهان

الگو امامزاده شاهزید	الگو بقعه شهشهان	الگو امامزاده اسماعیل
 <p>نسبت صحن به بنا ۱ به ۲.۱۶</p>	 <p>نسبت صحن به بنا ۱ به ۶.۴۲</p>	 <p>نسبت صحن به بنا ۱ به ۳.۴۳</p>

۸- یافته‌های تحقیق

بررسی میزان تغییر در مولفه‌های مورد سنجش شامل نوع عملکرد فضا، نوع عرصه، انعطاف‌پذیری، تناسبات، شفافیت فضا و نسبت صحن به بنا پرداخته شده است. نخست لازم است تا درصد وزن مولفه‌ها مورد سنجش بررسی شود تا بتوان نسبت آن بین دوره‌های تاریخی مورد مطالعه، بررسی شود. در شاخص نوع عملکرد فضا ترتیب شامل

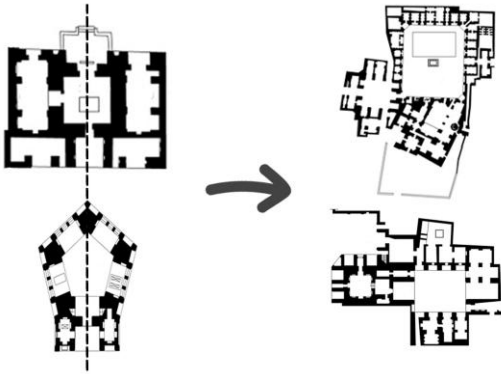
شکل ۳- تغییرات در فرم هندسی بقاع شهر اصفهان (مأخذ: نگارنده)

عام، خاص و خدماتی است. نوع عرصه و ترتیب اثرگذاری آن؛ فضای عمومی، نیمه عمومی و خصوصی می‌باشد. ترتیب اولویت در انعطاف‌پذیری شامل؛ فضای ثابت، نیمه ثابت و متغیر است. در شفافیت فضا ترتیب اثرگذاری؛ فضاهای بسته، نیمه باز و بسته است و در شاخص نسبت صحن به بنا، به ترتیب شامل نسبت بنا و نسبت عددی صحن به بنا است. هندسه بقاع در دوره‌های

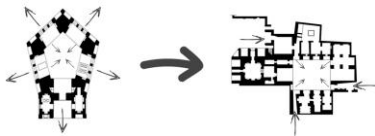
میزان شفافیت فضا جهت سنجش میزان بسته یا باز بودن آنها در بقاع نشان می‌دهد که در دوره‌های ایلخانی و صفوی شاهد تغییراتی نسبت به دوره‌های سلجوقی و تیموری هستیم (شکل ۵)؛ این موضوع باعث تغییرات در سلسله مراتب دسترسی به فضاها و تغییر در نحوه چیدمان و روابط آنها نیز شده است.

ایلخانی و صفوی نشانگر آنست که این بقاع از فرم‌های متقارن تبعیت کرده، با این حال هندسه در بقاع دوره‌های سلجوقی و تیموری از تنوع بیشتری بهره می‌برد (شکل ۳).

هندسه در دو دوره ایلخانی و صفوی دارای دو وجه بیرونی و درونی بوده است. این در حالی است که در دو دوره سلجوقی و تیموری وجه دورونی پرنگ‌تر است و میزان انعطاف‌پذیری حتی در ریز فضاهای پلان هم قابل مشاهده است (شکل ۴).

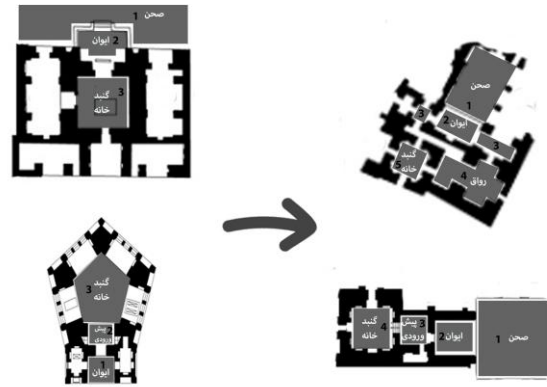

شکل ۴- تغییرات در وجه بیرونی و درونی (مأخذ: نگارنده)

در معماری، به تحلیل آن در بقاع اصفهان پرداخته شود. از این رو بعد از تشریح مولفه‌های تنوع، این موضوع در معماری به چهار دوره (سلجوقی، ایلخانی، تیموری و صفوی) در جداول ۱ تا ۷ مقایسه و مورد مطالعه قرار گرفت. با بررسی اطلاعات براساس مدل ارائه شده (شکل ۲) و تغییرات ایجاد شده در بقاع، میزان به کارگیری موارد تأثیرگذار در تنوع بقاع دوره‌های مختلف، مورد بررسی قرار گرفت. در بقاع دوره‌های ایلخانی و صفوی، سلسله مراتب اعم از دسترسی افراد به فضاهای بقاع متبرکه و دسترس مرحله‌ای از فضای عمومی به خصوصی، و کیفیت فضا به لحاظ هندسه و نحوه قرارگیری و تعامل فضاها با محیط اطراف، خوانایی بهتری نسبت به بقاع دوره سلجوقی و تیموری داشت. اما در مقابل بقاع سلجوقی و تیموری نسبت به بقاع دوره ایلخانی و صفوی، در موضوعاتی مانند: تنوع الگوهای هندسی، میزان انعطاف‌پذیری، چند عملکردی بودن فضا و تنوع در تناسبات فضا و تنوع نسبت صحن به بنا، تفاوت چشمگیری داشت. مقایسه تطبیقی و تحلیلی مولفه‌های تنوع در بقاع دوره‌های سلجوقی، ایلخانی، تیموری و صفوی در شهر اصفهان، گویای آن است که تنوع کالبدی در بقاع این چهار دوره، با یکدیگر تفاوت داشته و در مورد نحوه‌ی سازماندهی و کیفیت فضایی هر دوره به دلیل استفاده از الگوهای متفاوت، هرکدام دارای خصوصیات منحصر بفرد خود می‌باشند. در مجموع به دلیل نوع عملکرد این بقاع (مذهبی، اجتماعی و فرهنگی) استفاده از دو الگو هندسه متنوع و درونگرا در مقابل هندسه مرکزگرا و برونگرا، هر دو الگو بسته به شرایط سایت و ارتباط آن با محیط پیرامون، کاربردی بوده است.

تبیین وجوه تنوع آفرین از ظرفیتی بالقوه در فرآیند

سلسله مراتب در دوره ایلخانی و صفوی

سلسله مراتب در دوره سلجوقی و تیموری

شکل ۵- تغییرات در میزان شفافیت بقاع اصفهان (مأخذ: نگارنده)

۹- نتیجه تحقیق

ضرورت و اهمیت تبیین وجوه تنوع آفرین و متمایز در بقاع تاریخی اصفهان، در راستای تجلی شهر و بافت‌های تاریخی اصفهان اجتناب‌ناپذیر است. اندیشه‌های آفرینش تنوع‌آفرینی در میراث بناهای تاریخی اصفهان، در زمان پیدایش، همانند گونه‌های دیگر معماری ایرانی، مکتوب نشده است. امروز برای شناخت ابعاد متنوع بقاع تاریخی اصفهان و تبیین مبانی نظری حفاظت، طبقه‌بندی و تعیین مولفه‌های کثرت‌زا در این بقاع ضرورت دارد. حفاظت جامع از میراث بناهای تاریخی اصفهان بدون توجه به وجوه تنوع‌پذیر این آثار ممکن نیست. در واقع تبیین وجوه تنوع‌آفرین میراث این بناها در تدوین معیارهای اصالت برای این آثار نقش به‌سزایی خواهد داشت و حفاظت از شناسه‌های تنوع‌آفرین، تداوم فرهنگ بومی آفرینش میراث بناهای تاریخی اصفهان را به دنبال دارد.

در این پژوهش تلاش شد تا با شرح مفاهیم تنوع

حفاظت برخوردار است؛ شناسایی وجوه تنوع آفرین میراث معماری می‌تواند به تبیین مبانی خالقیت در بافت تاریخی بپردازد و عامل محرکی برای حفاظت

و معاصرسازی بافتهای تاریخی شود. در همین راستا پیشنهادات ذیل ارائه می‌گردد.

جدول ۸- راهکارهای ایجاد تنوع کالبدی در معماری بقاع

مؤلفه‌های تنوع کالبدی	علل تنوع آفرینی	راهبردهای تنوع آفرین
هندسه	الگو هندسی	تغییرات در فرم هندسه پلان
	تناسبات	نسبت طول به عرض هر فضا
	نسبت حیاط به بنا	نسبت حیاط به کل ساختمان
	شفافیت	رعایت فضاهای باز، نیمه‌باز و بسته
روابط فضایی	انعطاف‌پذیری	بررسی فضا به لحاظ نوع انعطاف‌پذیری شامل چند عملکردی بودن فضا، فضاهای تطبیق‌پذیر (جابجایی فضلی و روزانه) و تغییرپذیری (تغییر اندازه فضا جهت تفکیک یا تجمیع) می‌شود
	نوع عرصه‌ها	تفکیک عرصه‌های عمومی
	روابط براساس عملکرد	بررسی فضاها به لحاظ نوع عملکرد که شامل فضاهای خاص (عملکرد و بازه زمانی مشخص)، فضاهای عام (چند عملکردی) و فضاهای خدماتی می‌شوند؛ بررسی و میزان تنوع آن سنجیده شد.

۱۰- تشکر و قدردانی

موردی از طرف نویسندگان مطرح نشده است

۱۱- پی‌نوشت‌ها

موردی از طرف نویسندگان مطرح نشده است

۱۲- منابع فارسی و لاتین

• آیت‌اللهی، حبیب اله (۱۳۸۰). کتاب ایران: تاریخ هنر، تهران: انتشارات بین‌المللی الهدی.

• ابراهیمی، غلامرضا؛ سلطانزاده، حسین؛ کرامتی، غزال (۱۳۹۶). بازتاب فرهنگ غرب در تحول سبک زندگی و معماری خانه‌های اواخر قاجار شهر همدان. نشریه باغ نظر. شماره ۴۷. صص ۲۹-۳۸. <https://www.bagh-45082sj.com/article>

• اثنی‌عشران، مهدی و تقی پور، فائزه (۱۳۹۵). شناسایی عوامل فرهنگی مؤثر بر مدیریت کارآمد بقاع متبرکه در

- حیاتی، حامد. گمراوی، کاظم (۱۴۰۰). گونه‌شناسی و بررسی تطبیقی معماری بقاع متبرکه دوره اسلامی (مطالعه موردی: بقاع تاریخی شهرستان شوشتر). دو فصلنامه اندیشه معماری. شماره ۹. صص ۴۰-۵۴.
<https://at.journals.ikiu.ac.ir/article.html۲۲۷۱>
- حیدری، علی اکبر؛ پیوسته گر، یعقوب؛ محبی نژاد، سارا؛ کیایی، مریم (۱۳۹۷). ارزیابی شیوه‌های ایجاد محرمیت در سه نظام پیمون بزرگ. نشریه مرمت و معماری ایران، شماره ۱۶. صص ۵۱-۶۸.
<https://mmi.aui.ac.ir/article-fa.html۲۲۷۱>
- خاکپور، مینو (۱۳۹۲). گونه‌شناسی بقاع متبرکه لاهیجان. فصلنامه مطالعات شهر ایرانی اسلامی. صص ۸۱-۹۲.
<https://www.sid.ir/paper/fa۱۷۷۳۲۶>
- خیرجوسادات، هاشم، فیضی، محمد، وثیق، بهزاد (۱۳۹۶). تأثیر مذهب شیعه و اهل سنت بر شکل‌گیری مقابر دوره ایلخانی. فرهنگ معماری و شهرسازی اسلامی. شماره ۲. صص ۸۳-۹۵.
<https://www.sid.ir/search/journal/page=er/mqابر۲۰٪ایلخانی/fa?str=مقابر+ایلخانی&page=۱۳۷۹٪۲&fgrp=all&ftyp=all&fyr=-۱۴۰۲۲>
- ربیعی، محسن؛ کریمی، فاطمه؛ زیرک باش، دیبا؛ رحیمی، آرزینا؛ ریاحی، محمد حسین و صفوی زاده، نسرین (۱۳۹۷). استان شناسی اصفهان، تهران. شرکت چاپ و نشر کتاب های درسی ایران
<http://chap.sch.ir/books/۸۰۵>
- رضائی نیا، عباسعلی. (۱۳۹۶). صورت ایوان در معماری ایرانی. نشریه مطالعات معماری ایران. شماره ۱۱. صص ۱۲۵-۱۴۴.
<https://www.sid.ir/paper/fa۲۱۹۴۵۸>
- زمرشیدی، حسین. صادقی حبیب‌آباد، علی (۱۳۹۵). تزئین-های معماری در بارگاه و بقاع متبرکه امام‌زادگان مبتنی بر تقوش اسلامی. فصلنامه مطالعات شهر ایرانی اسلامی. صص ۵-۲۰.
<https://www.sid.ir/paper/fa۴۹۹۹۰۸>
- سبحانی، فرزانه. رضایی‌نیا، عباسعلی (۱۴۰۰). گونه‌شناسی معماری آرامگاهی در دوره اشکانی. مطالعات تاریخ فرهنگی؛ پژوهش‌نامه‌ی انجمن ایرانی. شماره ۴۷. صص ۳۷-۱.
- شهر اصفهان. مرمت و معماری ایران، دوره ۱، شماره ۱۴، صص ۷۵-۸۹.
<https://mmi.aui.ac.ir/article-fa.html۲۲۷۱>
- امرایی، بابک (۱۳۹۳). تحلیل بینانسانه‌ای روابط فرم و فضای. نشریه هنرهای زیبا-هنرهای تجسمی. شماره ۴. صص ۲۵-۳۶.
https://journals.ut.ac.ir/article_۵۵۴۱۸.html
- برتون، جوئل پی (۱۳۷۷). فضای مقدس، ترجمه مجید محمدی، نامه فرهنگ، دوره ۸، شماره ۲۹. صص ۱۲۸-۱۴۵.
<https://www.noormags.ir/view/fa/artic/۵۸۵۳۴۸/lepage/فضای-مقدس>
- بلالی اسکویی، آرزینا. جمالی، یحیی (۱۳۹۸). گونه‌شناسی کالبدی- فضایی آرامگاه‌های مذهبی صفوی اصفهان. معماری اقلیم گرم و خشک، دوره ۷، شماره ۱۰، صص ۳۱-۵۲.
<https://www.sid.ir/paper/fa۳۷۴۹۹۰>
- بلالی اسکویی، آرزینا. جمالی، یحیی (۱۳۹۹). ارزیابی تغییرات کالبدی فضایی آرامگاه‌های ایلخانی و صفوی اصفهان، گامی در مسیر شناخت الگوی پیشرفت معماری اسلامی-ایرانی. دو فصلنامه علمی مطالعات الگوی پیشرفت اسلامی ایرانی. شماره ۱۶. صص ۲۱۸-۲۶۶.
<https://ensani.ir/fa/article/تغییرات-کالبدی-فضایی-آرامگاه-های-ایلخانی-و-صفوی-اصفهان-گامی-در-مسیر-شناخت-الگوی-پیشرفت-معماری-اسلامی-ایرانی>
- پاسیان خمیری، رضا؛ رجبعلی، حسن و فرخ زاده، محمد (۱۳۹۶). سیر دگرگونی فضای بسته، فضای سرپوشیده و فضای باز در خانه‌های تاریخی گرگان از دوره قاجار تا پهلوی اول. نشریه مرمت و معماری ایران. شماره ۱۳. صص ۹۱-۱۰۶.
<https://www.sid.ir/paper/fa۲۰۵۱۱۸>
- پوپ، آرتور اپهام (۱۳۹۳). معماری ایران، ترجمه غلامحسین صدیقی افشاری، تهران: دات.
- پیرنیا، محمدکریم. (۱۳۸۴). سبکشناسی معماری ایرانی. تهران. سروش دانش.
- حریری، آزاده؛ پدram، بهنام؛ قاسمی سیپانی، مریم (۱۳۹۷). تبیین وجوه تنوع‌آفرین میراث مسکونی اصفهان. فصلنامه پژوهش‌های معماری اسلامی. شماره ۲۲. صص ۱۲۹-۱۵۶.
<https://jria.iust.ac.ir/article-fa.pdf>

- کوپایی، گلرخ؛ نقی زاده، محمد و حبیب، فرح. (۱۳۹۵). تاثیر عوامل کالبدی فضاهای بازی بر خالقیت کودکان ۶ تا ۲۱ سال در پارکهای شهری مطالعات نشریه مطالعات شهری. شماره ۲۱. صص ۳۷-۴۸.
<https://urbstudies.uok.ac.ir/article.html>
- گراباره، الگ (۱۳۷۵). اولین بناهای یادبود اسلامی. ترجمه کلود کرباسی. فصلنامه اثر. شمار ۲۶-۲۷. صص ۱۶-۵۹.
<https://www.sid.ir/paper/fa454546>
- لیبب زاده، راضیه؛ حمزه نژاد، مهدی؛ نقره کار، عبدالحمید؛ خان محمدی، محمدعلی (۱۳۹۵). بازخوانی اسلامی از مدل محیط-رفتار راپاپورت در سازمان فضایی خانه و تحقق سنجی آن در طرح. نشریه نامه معماری و شهرسازی. شماره ۱۷. صص ۲۱-۴۰.
<https://ensani.ir/fa/article/> اسلامی-از-مدل-محیط-رفتار-راپاپورت-در-سازمان-فضایی-خانه-و-تحقق-سنجی-آن-در-طرح
- مسعودی اصل، بهزاد. فرزین، احمدعلی. جوادی، شهره. براتی، ناصر (۱۳۹۷). میانی معماری مقابر امامزادگان در ایران. ماهنامه باغ نظر. شماره ۱۵. صص ۵-۱۴.
<https://www.bagh-iran.com/article>
- مولائی، اصغر (۱۴۰۰). تبیین ابعاد و راهبردهای ارتقای معنویت در شهرهای زیارتی با تأکید بر بقاع متبرکه. فرهنگ معماری و شهرسازی اسلامی. شماره ۱. صص ۱۷۷-۱۹۳.
<https://ensani.ir/fa/article/> ابعاد-و-راهبردهای-ارتقای-معنویت-در-شهرهای-زیارتی-با-تأکید-بر-بقاع-متبرکه
- میرغلامی، مرتضی. آیشم، معصومه. (۱۳۹۵). مدل مفهومی ارزیابی حس مکان بر اساس مولفه‌های کالبدی، ادراکی، عملکردی و اجتماعی. نشریه مطالعات شهری. شماره ۱۹. صص ۶۹-۸۰.
<https://www.sid.ir/paper/fa515710>
- هیلن براند، رابرت (۱۳۷۷). معماری اسلامی (فرم، عملکرد و معنی)، ترجمه ایرج اعتصام، تهران: شرکت پردازش و برنامه ریزی شهری.
- هیلن براند، رابرت (۱۳۸۰). تاریخ کمبریج (تاریخ ایران: معماری ایران در دوره صفوی)، ترجمه یعقوب آژند، تهران: جامی.
- هیلن براند، رابرت (۱۳۸۷). معماری اسلامی. ترجمه باقر
- <https://ensani.ir/fa/article/> شناسی-معماری-آرامگاهی-در-دوره-ی-اشکانی
- سعادت، داوود؛ اعتصام، ایرج؛ مختاباد امرئی، سید مصطفی؛ مهدوی نژاد، محمدجواد (۱۳۹۶). تبیین مفهوم شفافیت در دوره‌های مدرن، پست مدرن و ارزیابی آن در معماری اسلامی ایرانی. نشریه پژوهش‌های معماری اسلامی. شماره ۲. صص ۷۵-۹۰.
<https://jria.iust.ac.ir/article-fa.html>
- سلطانزاده، حسین (۱۳۶۲). روند شکل‌گیری شهر و مراکز مذهبی در ایران. تهران: آگاه
- شاطری، میترا. اسدی، مهسا، (۱۳۹۳). تاثیر حضور بقاع متبرکه در گسترش گردشگری مذهبی شهر اصفهان (بررسی موردی امامزادگان شاه زید، هارون ولایت و اسماعیل).
<https://elmnet.ir/doc/>
- شاهچراغی، آزاده و بندرآباد، علیرضا. (۱۳۹۵). محاط در محیط: کاربرد روانشناسی محیطی در معماری و شهرسازی، تهران: سازمان جهاد دانشگاهی.
<https://elmnet.ir/doc/>
- شاهپوند، احمد؛ طالبی ورنوسفادانی، افسانه؛ سادات فیاض، زهرا (۱۴۰۱). تحلیل عوامل موثر بر تنوع‌پذیری ساختار کالبدی- فعالیتی محلات شهرهای جدید (مطالعه موردی: شهر جدید شاهین‌شهر اصفهان). نشریه مطالعات یاختر و کارکردی شهر. دوره ۹. شماره ۳۱. صص ۷-۳۱.
<https://shahr.journals.umz.ac.ir/article.html>
- صراف زاده، احمد. دیده‌بان محمد. وثیق، بهزاد (۱۴۰۰). سنجش و مقایسه تطبیقی مفاهیم موثر بر شکل‌گیری تنوع کالبدی در خانه‌های قاجار و پهلوی دزفول. معماری و شهرسازی آرمان‌شهر. شماره ۳۷. صص ۹۹-۱۱۳.
- غروی، مهدی (۱۳۷۶). آرامگاهها در گستره فرهنگ ایرانی، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- فکوهی، ناصر؛ غزنویان، زهرا (۱۳۹۲). بررسی انسان-شناختی تنوع فضایی مطلوب از منظر ساکنان شهری تهران، البرز و قزوین. نشریه پژوهش‌های انسان‌شناسی ایران. شماره ۲. صص ۲۹-۵۲.
<https://ijar.ut.ac.ir/article.html>
- قاسمی سیچانی، مریم و معاریان، غلامحسین (۱۳۸۹). گونه‌شناسی خانه دوره قاجار در اصفهان. نشریه هویت شهر. شماره ۷. صص ۸۷-۹۴.
<https://www.sid.ir/paper/fa357148>

<https://ensani.ir/fa/article/459493> بررسی -

ارزش‌های زیبا-شناسی بر-اساس-رابطه-ی-صورت-
و-معنا-در-دیوارنگاره-های-مذهبی-عامیانه-بناهای-
مذهبی-عصر-قاجار-نمونه-موردی-بقاع-متبرکه-
اصفهان-

آیت‌اله زاده شیرازی. تهران: انتشارات روزنه.

• یوزباشی، عطیه، حسینی، سید رضا. اقبالی، پرویز (۱۴۰۰).
بررسی ارزش‌های زیباشناسی براساس رابطه صورت و معنا
در دیوارنگاره‌های مذهبی عامیانه بناهای مذهبی عصر
قاجار (نمونه موردی: بقاع متبرکه اصفهان). نشریه علمی
تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی. شماره ۴۲. صص ۱۲۳-
۱۵۴.

۱۳- چکیده تصویری

